

УДК 342.727:316.64(477)

**LEGAL ASPECTS OF FREEDOM OF EXPRESSION IN MODERN
UKRAINE****ПРАВОВІ АСПЕКТИ РЕАЛІЗАЦІЇ СВОБОДИ ВИРАЖЕННЯ ПОГЛЯДІВ В
СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ****Pimenova A. Yu. / Піменова А. Ю.**

ORCID: 0000-0003-2715-394X

Kuzmenko V. M. / Кузьменко В. М.

Odessa National Maritime University, Odessa, Mechnikova 34, 65029

Одеський національний морський університет, Одеса, вул.Мечникова 34, 65029

Анотація. В роботі розглянуто поняття та зміст, нормативне закріплення свободи вираження поглядів у національному та міжнародному законодавстві. Розглянуто підстави правомірною обмеження свободи вираження поглядів, практику Європейського суду з прав людини щодо порушень статті 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, також висвітлені питання щодо умов відступу України від зобов'язань за міжнародними договорами. Акцентовано увагу на виконанні Україною процесуальних вимог щодо дерогації Міжнародного пакту про громадянські та політичні права та Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Ключові слова: права людини, свобода вираження поглядів, інформаційна війна, правомірне обмеження, дерогація, Європейський суд з прав людини.

Вступ.

Експерти міжнародної правозахисної організації «Freedom House», яка щороку оцінює рівень громадянських та політичних прав і свобод у країнах, дійшли висновку, що з 2020 року глобальний спад демократії у всьому світі пришвидшився. Нинішня загроза демократії є продуктом 16 років послідовного занепаду глобальної свободи, - йдеться у звіті. На сьогодні близько 38 відсотків світового населення проживає в невольних країнах, найбільша частка з 1997 року. Зараз лише близько 20 відсотків живуть у вільних країнах. У цей період демократичного занепаду контроль за зловживаннями влади та порушеннями прав людини, на жаль, послабився [1].

На сьогоднішній день наша країна зазнає багато лиха через повномасштабне вторгнення Російської Федерації. Через природу війни правам людини в її час загрожує серйозне систематичне порушення. Ті механізми захисту, що спрацьовують тоді, коли мир, перестають бути ефективними під час збройного конфлікту. Звучать гармати - і право на життя, інші фундаментальні права людини стають уразливими. Велике занепокоєння викликає дотримання права на свободу вираження поглядів, особливо у світлі інформаційної війни, яка являється суттєвою ідеологічною складовою сучасної російсько-української війни. Дослідник гібридних воєн Є. Магда стверджує, що в сучасному світі військова конкурентоздатність пов'язана з можливостями обробляти інформацію й інтегрувати її у військові операції, тому інформаційна війна є невід'ємною складовою як на полі бою, так і поза ним. Науковець називає інформаційною війною узгоджену діяльність з використання інформації як зброї для ведення бойових дій [2].

Основний текст.

Стаття 21 Загальної декларації прав людини [3] говорить нам, що «Воля народу має бути основою влади уряду»: тому демократія — насправді єдина форма правління, яка сумісна з правами людини. Проте демократія також є неповною без акцентування на повазі до прав людини. Беручи участь в управлінні державою по-справжньому, практично неможливо обійтися без людей та дотримання і поваги до їх основних прав.

Свобода думки, совісті і релігії - це одне з перших прав, які необхідні в демократичному суспільстві: люди повинні мати можливість вільно мислити, щоб розуміти, що важливо для них, не будучи покараними за це. Уряди протягом всієї історії намагалися обмежити це право, тому що вони боялися, що якщо люди почнуть думати про інші форми правління, то це поставить під загрозу існуючу систему. Таким чином, вони обмежили людей у мисленні, щоб у них не було «неправильних» думок. Проте суспільство без плюралізму думок не тільки є нетолерантним, але й обмежує свої можливості розвиватися в нових і, можливо, поліпшених напрямках.

Важливо не тільки бути в змозі думати, що хочете, але і бути в змозі висловити цю думку вголос, якою б вона не була. Якщо люди не мають можливості обговорювати свої погляди з іншими людьми, або представляти їх у засобах масової інформації, то яким чином вони можуть «взяти участь» в державотворенні? Їх думка по суті є неважливою для суспільства.

Свобода мирних зборів і асоціацій дозволяє обговорювати ідеї з іншими людьми, які є одностудцями, а також формувати групи за інтересами, або влаштовувати збори з метою протесту проти рішень, з якими люди не згодні. Можливо, така діяльність є іноді незручною для урядів, однак вона важлива для того, щоб різні погляди були почуті й прийняті до уваги. Якраз у цьому і полягає суть демократії.

Це тільки три напрямки прав людини, які нерозривно пов'язані з ідеєю демократії, але будь-яке порушення інших прав людини також є приводом для того, щоб люди мали змогу брати участь у державотворенні.

У контексті прав людини, згаданих у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. (ЄКПЛ) [4], свобода вираження поглядів важлива не лише сама по собі, а як чинник, що відіграє вирішальну роль у захисті інших прав, гарантованих Конвенцією.

Без широких гарантій права на свободу вираження поглядів, на варті яких стоять незалежні й неупереджені суди, не може бути ні вільної країни, ні демократії. Ця основна теза є непорушною. Свобода вираження поглядів є надзвичайно важливою у контексті ефективної демократії та поваги до прав людини, згаданих у Преамбулі ЄКПЛ. Без широкої гарантії права на свободу вираження поглядів, захищеного незалежними та неупередженими судами, не існує демократії.

Право на свободу вираження поглядів закріплене як у національному законодавстві, так і в міжнародному праві. Стаття 34 Конституції України [5] гарантує кожному «право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань». Це право включає як можливість поширювати

інформацію, так і збирати її у спосіб, що не суперечить законодавству та не посягає на права і свободи інших осіб. Стаття 19 Загальної декларації прав людини передбачає право кожної людини на свободу переконань і на вільне їх виявлення, що включає свободу безперешкодно дотримуватися своїх переконань та свободу шукати, одержувати й поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами незалежно від державних кордонів. Зміст права на свободу вираження поглядів в подальшому був розвинений у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права [6]. Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод у статті 10 також гарантує свободу вираження поглядів [4].

Свобода вираження поглядів не є абсолютною, адже жоден міжнародно-правовий чи національно-правовий акт не встановив і не закріпив абсолютної свободи вираження поглядів [7, с. 249]. Як і більшість прав та основоположних свобод, гарантованих Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, воно може бути обмежене національними органами відповідних держав, які ратифікували ЄКПЛ. Проте такі обмеження, згідно з Конвенцією, не можуть бути безмежними [8, с.90].

В частині 3 статті 19 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р. передбачено вичерпний перелік випадків легітимного обмеження права на свободу вираження поглядів. Частиною 2 статті 10 ЄКПЛ також передбачено можливість обмеження права на свободу вираження поглядів. Частина 3 статті 34 Конституції України, відтворюючи зміст частини 2 статті 10 ЄКПЛ, передбачає, що здійснення права на свободу вираження поглядів може бути обмежене законом з таких підстав: в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку; для запобігання заворушенням чи злочинам; для охорони здоров'я населення; для захисту репутації або прав інших людей; для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно; для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя .

Свобода вираження поглядів є самодостатнім правом і водночас складовою частиною інших прав, гарантованих ЄКПЛ, — такого, наприклад, як свобода зібрань. Разом з тим, свобода вираження поглядів може входити у конфлікт з іншими передбаченими ЄКПЛ правами — наприклад, правом на справедливий судовий розгляд, правом на повагу до приватного життя, на свободу совісті і віросповідання. У разі виникнення такої колізії Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) зважає ці права з метою встановити пріоритет одного над іншим. Урівноваження суперечливих інтересів, одним з яких є свобода вираження поглядів, бере до уваги важливість останньої. ЄСПЛ неодноразово заявляв, що свобода вираження поглядів «становить одну з найважливіших основ демократичного суспільства та є однією з основних умов для його прогресу та самореалізації кожної особи» [9]. З цього випливає, що винятки з цієї свободи мають тлумачитися чітко, а необхідність будь-яких обмежень має бути переконливо доведена [10].

Як зазначалось вище, свобода вираження поглядів може конфліктувати з іншими правами, захищеними ЄКПЛ. Конфлікт може виникнути і тоді, коли органам влади необхідно захистити інтереси або цінності, перелічені в частині 2

статті 10 ЄКПЛ, такі, наприклад, як національна безпека, територіальна цілісність або громадське здоров'я. Стаття 10 ЄКПЛ передбачає обмеження права на свободу вираження поглядів за умови їх відповідності трискладовому тесту. Відповідно, такі обмеження повинні:

1) бути передбаченими законом;

2) мати легітимну мету (інтереси національної безпеки, територіальної цілісності або громадської безпеки, запобігання заворушенням чи злочинам, охорона здоров'я чи моралі, захист репутації чи прав інших осіб, запобігання розголошенню конфіденційної інформації або підтримання авторитету і безсторонності суду);

3) бути необхідними у демократичному суспільстві.

Європейський суд з прав людини напрацював величезний масив прецедентного права щодо застосування статті 10 ЄКПЛ. При вирішенні справ, що стосуються свободи вираження поглядів, національні суди зобов'язані застосовувати на національному рівні стандарти, розроблені ЄСПЛ.

Як зазначають Є. Білоусов та М. Кахнова, положення статті 10 ЄКПЛ щодо їх тлумачення Судом органічно пов'язані з принципами правоінтерпретаційної діяльності ЄСПЛ, тому втручання у право особи на свободу вираження поглядів становитиме порушення статті 10 ЄКПЛ, якщо воно не підпадатиме під один з винятків, установлених частиною 2 статті 10 ЄКПЛ [11, с.277].

У частині 1 статті 10 ЄКПЛ визначено три складники права на свободу вираження поглядів: свобода дотримуватися своїх поглядів; свобода одержувати інформацію та ідеї; свобода передавати інформацію та ідеї. Здійснення цих свобод має бути безперешкодним, вільним від втручання органів державної влади і не залежати від кордонів.

Свобода дотримуватися своїх поглядів є основною передумовою інших свобод, гарантованих статтею 10, і вона користується майже абсолютним захистом — у тому сенсі, що можливі обмеження, закладені в частині 2, до неї не застосовні. Держави не повинні піддавати своїх громадян ідеологічній «обробці» і не можуть практикувати диференційоване ставлення до осіб, які сповідують ті чи інші ідеї.

Свобода одержувати інформацію включає право збирати та розшукувати її в усіх можливих законних джерелах, у тому числі й право доступу до міжнародних телевізійних програм.

Свобода одержувати інформацію та ідеї стосується засобів масової інформації в плані надання їм можливості передавати таку інформацію та ідеї загальному, але складником цієї свободи, на думку ЄСПЛ, є також і право громадськості на достатню поінформованість, зокрема з питань, що становлять громадський інтерес.

Хоч у статті 10 ЄКПЛ про свободу преси безпосередньо не згадано, Європейський суд з прав людини напрацював значний масив прецедентної практики, в якій фактично міститься звід принципів і правил, які забезпечують пресі особливий статус щодо користування передбаченими цією статтею свободами. В одній із ключових справ, *Handyside v. the United Kingdom*, Суд наголосив, що «свобода слова становить одну з істотних основ демократичного

суспільства, одну з основних умов його прогресу та розвитку кожної людини. ... [захист] застосовується не лише до «інформації» чи «ідей», які сприймаються прихильно або вважаються необразливими чи байдужими, але й до тих, які образливі, можуть шокувати або турбувати державу чи будь-яку частину населення. Такими є вимоги плюралізму, толерантності та широкого погляду, без яких не існує «демократичного суспільства» (§49) [9].

Проте, як зазначають у своїй праці А. Славко та В. В'юник, за умов дії надзвичайних обставин, умови втручання у право на свободу вираження поглядів можуть змінюватися [12, с.74]. Європейською конвенцією з прав людини у ст. 15 передбачено право держав на відступ від своїх зобов'язань у сфері прав людини під час війни або іншої суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації, виключно в тих межах, яких вимагає гострота становища, і за умови, що такі заходи не суперечать іншим її зобов'язанням згідно з міжнародним правом. Практика Європейського суду з прав людини в аспекті застосування дерогації (відступу від своїх зобов'язань) є небагатою та неоднорідною. Як наголошують дослідники, дерогація має подвійну мету – захистити фундаментальні права людини та водночас захистити життя нації. Проте у багатьох державах такий стан є формою узаконювання системних порушень прав людини протягом десятиріч [13].

Право на дерогацію є особливим для застосування, оскільки певною мірою може бути використане владою держави для забезпечення власної вигоди та забезпечення закріплення (утримання) державної влади у своїх руках. Неконтрольоване застосування права на дерогацію може бути причиною прийняття низки правових заборон, правових обмежень, а також звичайного недотримання прав громадян, що призведе до зміни політичного режиму та повалення демократії [14, с.234]. У Європі важливим є дотримання не тільки формальних вимог щодо дерогації (повідомлення Генерального секретаря Ради Європи), а й матеріальних вимог (наявність обставин, які загрожують життю нації) [15].

«В світлі вторгнення в Україну Російською Федерацією та продовження ведення Росією агресивної війни проти України» 2 травня 2022 року представниками інституцій, уповноважених слідкувати за свободою вираження поглядів та свободою ЗМІ в рамках ООН, ОБСЄ, Міжамериканської комісії з прав людини, Африканської комісії з прав людини, було зроблено спільну заяву щодо вторгнення в Україну і важливості свободи вираження поглядів та свободи інформації [16]. В цій заяві, зокрема, наголошувалось на питаннях безпеки журналістів, працівників ЗМІ та супутніх професій в Україні, які виконують свою роботу у безпрецедентних умовах і нині перебувають у зоні дуже високого ризику. Також у заяві підкреслювалось, що пропаганда війни та міжнаціональної ворожнечі, яка містить заклики до дискримінації, ворожого ставлення чи насильства, є засадничо шкідливою та є забороненою статтею 20 Міжнародного пакту про громадські та політичні права, вказувалось про стурбованість поширенням дезінформації про конфлікт в Україні у російських державних медіа. Проте, зазначено, що дезінформацію не можна подолати блокуванням чи заборонаю роботи редакцій. Будь-які обмеження свободи вираження поглядів

мають ретельно проходити триступеневу перевірку на законність і законну мету, необхідність та пропорційність.

Доводи про необхідність забезпечення національної безпеки, все частіше використовуються державами для виправдання обмеження прав людини, в тому числі права на інформацію. Причому поняття національного інтересу нечітке і розмите. Це зроблено навмисно для надання державам більших можливостей, гнучкості у вирішенні внутрішніх питань для забезпечення безпеки. Таким чином державі надаються досить широкі можливості для розсуду.

ЄСПЛ зазначає, що межі розсуду, якими володіє держава-відповідач при виборі заходів для забезпечення національної безпеки, є досить широкими. Держава повинна оцінювати реальність «нагальної суспільної потреби», яка має на увазі поняття «необхідно в демократичному суспільстві» [17].

У 2022 році Україна втратила 9 позицій у Всесвітньому індексі свободи преси, який укладає організація Репортери без кордонів, - зазначають А. Славко та В. В'юник. Зниження позиції у рейтингу (з 97 до 106 місця) пов'язане, насамперед, з обмеженнями, які накладаються на діяльність преси в умовах дії режиму воєнного стану [12]. Про згадані обмеження також йдеться у повідомленні постійного представника України при Раді Європи. У Note verbale No. 31011/32-017-3 від 28 лютого 2022 року йдеться про введення в Україні режиму воєнного стану та про можливий відступ України від своїх зобов'язань, зокрема і за статтею 10 ЄКПЛ [18]. Указ президента про введення в дію режиму воєнного стану в Україні передбачає можливість обмежувати діяльність засобів масової інформації. Звичайно, ці кроки є необхідними для того, щоб захистити громадян нашої країни від впливу ворожої пропаганди.

Висновки.

Інформаційна війна сьогодні — це наше повсякдення. За допомогою онлайн-видань, ТБ та інших медіа РФ ведуть інформаційну війну проти України, видаючи пропаганду за зріз реальності. І саме з метою захисту населення, в інтересах національної безпеки та територіальної цілісності, наша країна використовує своє право на відступ від зобов'язань згідно з міжнародним правом у сфері дотримання прав людини. Україною виконано всі процесуальні умови щодо правомірного обмеження свободи вираження поглядів та відступу від зобов'язань за Європейською конвенцією з прав людини та Міжнародним пактом про громадянські і політичні права: ці обмеження встановлені національними законами, насправді здійснюються в інтересах національної безпеки, щодо відступу від зобов'язань повідомлено Генерального секретаря ООН та зазначено у повідомленні постійного представника України при Раді Європи. Щодо меж відступу від зобов'язань сподіваємося, що вони здійснюються саме в тих межах, яких вимагає гострота становища. Необхідно пам'ятати про право громадськості на достатню поінформованість, зокрема з питань, що становлять громадський інтерес, тому що нестача інформації може викликати бажання пошуку останньої. Якщо ця інформація не буде надаватися національними джерелами, виникатиме необхідність пошуку її в інших джерелах, а саме це може нести ризики впливу ворожої пропаганди.

Література:

1. Звіт правозахисної організації Freedom House «Свобода у світі – 2022». URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2022-02/FIW_2022_PDF_Booklet_Digital_Final_Web.pdf
2. Магда Є. Гібридна війна: вижити і перемогти. Харків: Віват, 2015. 304с.
3. Загальна декларація прав людини: Резолюція Генеральної Асамблеї ООН № 217 А (III) від 10 грудня 1948 року. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_015
4. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Міжнародний документ від 04.11.1950; Рада Європи; ратифіковано Законом № 475/97-ВР від 17.07.97. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_004
5. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
6. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: Міжнародний документ від 16.12.1966; ООН; ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР N 2148-VIII від 19.10.73. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_043.
7. Воробець Х. М. Правомірне обмеження свободи вираження поглядів: досвід Європейського суду з прав людини // Право і суспільство №3/2018. С.249-254.
8. Генералова А. О. Право на свободу вираження поглядів в Європейському просторі та можливості його обмеження // Інституційний репозитарій eNULAIR Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, 2018 р. С.90-95. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/15142/1/Generalova.pdf>
9. Case of Handyside v. United Kingdom (Application №5493/72) / Judgement, 1976. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=001-57499&filename=001->
10. Case of Stoll v. Switzerland (Application № 69698/01) / Judgement, 2007. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/pdf?library=ECHR&id=001119251&filename=CASE%20OF%20STOLL%20v.%20SWITZERLAND%20%20%20%5BUkrainian%20Translation%5D%20legal%20summary%20by%20the%20COE%20Human%20Rights%20Trust%20Fund.pdf&logEvent=False>
11. Є. Білоусов, М. Кахнова. Застосування статті 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у практиці Європейського Суду з прав людини // Підприємництво, господарство і право №4 2021. С. 276-283. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2021/4/44.pdf>
12. А. С. Славко, В. В. В'юник. Свобода вираження поглядів за умови дії режиму воєнного стану // Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса №2 (2022). С.70-82. URL: <https://doi.org/10.31558/2786-5835.2022.2.8>
13. Борисов Є. Дерогація у механізмах Міжнародного пакту ООН про громадянські та політичні права. Evropský politický a právní diskurz. - 2019. - Sv. 6, Vyd. 5. - С. 37-43. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/evpopr_2019_6_5_7

14. Платоненко О. Правові заборони та обмеження, їх зв'язок із поняттями «дерогація», «аброгація», «нуліфікація» // Підприємництво, господарство і право №3 2019. С. 231-235. URL: <http://pgr-journal.kiev.ua/archive/2019/3/45.pdf>

15. МЕЛЬНИЧЕНКО, Н. (2022). Процедури дерогації при захисті прав людини. Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право, 120(1), 18–28. URL: [https://doi.org/10.31617/zt.knute.2022\(120\)02](https://doi.org/10.31617/zt.knute.2022(120)02)

16. Спільна заява щодо вторгнення в Україну і важливість свободи вираження поглядів та свободи інформації. URL: <https://www.osce.org/uk/representative-on-freedom-of-media/518718>

17. Case of Leander v. Sweden (Application №9248/81) / Judgement, 1987. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/?library=ECHR&id=001-57519&filename=CASE%20OF%20LEANDER%20v.%20>

18. Note verbale No. 31011/32-017-3 from the Permanent Representation of Ukraine to the Council of Europe. URL: <https://rm.coe.int/1680a5b0b0>

***Abstract.** The article examines the concept and content of freedom of expression in national and international legislation. The author examines the grounds for lawful restriction of freedom of expression, the case law of the European Court of Human Rights on violations of Article 10 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, and also highlights the conditions for Ukraine's derogation from its obligations under international treaties. The author focuses on Ukraine's compliance with the procedural requirements for the derogation of the International Covenant on Civil and Political Rights and the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms.*

***Key words:** human rights, freedom of expression, information warfare, lawful restriction, derogation, European Court of Human Rights.*

Стаття відправлена: 19.05.2023 р.
© Піменова А.Ю., Кузьменко В.М.